

پنجابی ناول وچ جدید رجحانات

(Modern Trends in Punjabi Novel)

Abstract:

The Punjabi novel accepted many effects and trends from Urdu and English novel. The Punjabi novel is being written under the influence of modern trends prevailed in other literatures. Although in English and Urdu literature, novel is the most famous for its topics and techniques but in Punjabi literature especially after the partition of sub-continent, the Muslim novelists created new trends and topics under different literary movements; and gained too much popularity like English and Urdu novels. In this research paper, prominent modern trends found in the Punjabi novels have been analyzed.

Keywords:

Punjabi Novel, Modern Trends, Punjabi Literature, Punjabi Prose, Literary Movements.

پاکستان بنن توں پہلاں پنجابی نثری ادب زیادہ تر مذہبی رنگ وچ رچیا نظر آوند اے جد کہ آزادی دیاں تحریکاں تے سماجی نا انصافیاں پاروں ساڈے کجھ لکھاریاں نے سماج سدھار دے تحت اپنیاں لکھتاں نوں شنگارن دی کوشش وی کیتی۔ 1857ء توں 1947ء تک دا دور سیاسی تے سماجی حوالے نال انتشار نال بھریا دور اکھواندا اے۔ مسلماناں اپنے حق آزادی لئی تحریکاں چلایاں تے ایہناں تحریکاں نے ادب اُتے وی ڈونگھا اثر پایا۔ برصغیر وچ انگریزاں دے آون پاروں ایہتھے نثر دیاں کئی صنفاں دارواج ہو یا جیویں ناول، ڈرامہ تے افسانہ وغیرہ عام طور تے لکھے جان لگ پئے

تے ایہناں صنفناں راہیں اوس ویلے دے ادب وچ لوکائی دی سوچ بڑی نتاریں ویکھی جاسکدی اے۔

جتھوں تیکر پنجابی نثر دا سمبندھ اے تے انگریزی ادب ہیٹھ پنجابی زبان وچ وی ڈرامہ، ناول تے افسانہ لکھیا

جاون لگ پیا۔ خاص طور تے آزادی مگروں پنجابی زبان وچ جیہڑا کم ہو یا اوہنوں باقاعدہ پاکستانی پنجابی ادب دا دور آکھ سکدے آں جدوں دنیا بھر دے ادب وچ رومانوی، علامتی تے خاص طور تے ترقی پسند تحریکاں دے اثرات واضح وکھالی دیندے نیں۔ ایہناں تحریکاں دے اثرات ساڈے ایتھے پنجابی نثری ادب اُتے وی جدید رجحانات دی صورت وچ نظر آوندے نیں جہناں ساڈے لکھاریاں دی سوچ دا رخ موڑ دتا۔ 1947ء مگروں ایہناں جدید ادبی رجحانات پاروں ساڈا پنجابی ادب نثر ہووے یا نظم وی ڈھیر متاثر ہو یا تے مذہبی تے اصلاحی موضوعاں توں اڈ ادب برائے ادب دی تھاں ادب برائے زندگی دا ترجمان بن گیا۔ ادب وچ کلاسیکیت دی تھاں جدیدیت نوں پسند کیتا جاون لگ پیا۔

ناول اصل وچ کہانی کاری دی ای ای اک اجیہی کاڈھ اے جیہڑی عام کہانی توں ودھ تفصیل نال بیان کیتی جاندی

اے۔ ادب دے نثری انگ دے حوالے نال کہانی داستان، ڈرامہ، ناول تے افسانہ دی صورت وچ وکھو وکھ ڈھنگ نال رچی وکھالی دیندی اے پر ناول کسے حد تیکر تخیلاتی دنیا دی تھاں حقیقت اتے مبنی کہانی تے مشتمل ہوندا اے۔ تنویر حسین ایس حوالے نال ناول دی تعریف اِنج کردے نیں:

”ناول زندگی کی تصویر بھی ہے اور تفسیر بھی۔ یہ ڈرامہ اور مضمون سے دو قدم

آگے ہے۔ کیونکہ ڈرامہ زندگی کی نقل ہے۔“ (1)

ناول دو جیاں نثری صنفناں نالوں کجھ وکھری ایس پاروں وی اے پئی ایہدے وچ کہانی کجھ لمی،

گنجلدار ہوون دے نال نال نویں سوچ تے انسانی تجربے اُتے لکھت دی نینہہ رکھدیاں اک کردار راہیں منظر عام تے لیائی جاندی اے جنہوں نمایاں کرن لئی کجھ ذیلی کردار وی شامل کیتے جاندے نیں۔ سجاد حیدر لفظ ناول دی تعریف اِنج کردے نیں:

”ناول دا لفظ اطالوی زبان دے لفظ Novella توں نکلیا اے جیہدے معنی

نیں اجیہی ٹھوس نثری داستان جیہڑی کئی کہانی توں ودھ لمی ہووے۔“ (2)

یعنی نثری داستان وی ہووے پر کہانی کچھ لمبی ہووے، ناول اکھواندی اے جیہدے وچ حیاتی دے ہر کچھ نوں گہری نظر نال دیکھیا تے پر کھیا جاوے۔ ناول وچ مرکزی کرداراں توں وکھ ذیلی کرداراں راہیں کہانی اگانہہ ودھدی اے تے حیاتی نال سمبندھ رکھن والے واقعات نوں بیان کیتا جاندا اے۔ اقبال اصلاح الدین ایس حوالے نال لکھدے نیں:

”ناول اطالوی زبان دے لفظ Novella توں نکلیا اے جس دے معنی اک قسم دی بیانیہ کتھا کہانی اے یا گل بات اے جس دے کریکٹر عام زندگی وچوں لے کے اوہدے عملاں اُتے نکتہ چینی کیتی جاوے۔“ (3)

ناول لکھن دی ابتداء بارھویں صدی عیسوی وچ جاپان توں ہوئی جد کہ عام اتفاق ایس گل اتے کیتا جاندا اے پئی ناول انگریزی وچ سرفلپ سڈنی نے سولہویں صدی عیسوی وچ لکھ کے ایہدا مڈھ رکھیا۔ ناول نے سبھ توں زیادہ ترقی فرانس وچ کیتی تے وڈے ناول نگاراں وچ ایلن سیج سی، میری می تے دگنی داستک مارس دے ناں لئے جانداں نیں۔ پنجابی زبان وچ ناول دی صنف انگریزی توں اردو تے اردو توں پنجابی تیکر اپڑی۔ پنجابی نثری ادب وچ پہلا ناول نگار بھائی ویر سنگھ نوں متھیا جاندا اے۔ C.L Narang دے آکھن موجب:

“Punjabi Novel started its range from Bahi Vir Snigh. Bahi Vir Singh is a novelist has only religious exponent.” (4)

بھائی ویر سنگھ مگروں موہن سنگھ وید تے چرن سنگھ شہید نے ایس صنف نوں آگے ودھایا۔ اصل وچ پنجابی دی ایس صنف نوں اپنے مذہبی پرچار دا ذریعہ بنایا۔ جوشوا فضل الدین نے وی ایس میدان وچ پیر پایا تے ”پر بھاء“، ”پتی ورتا مکلا“، ”برکتے تے منڈے دائل“ ورگے چار ناول پنجابی زبان نوں دان کیتے۔ میراں بخش منہاس پہلا مسلمان ناول نگار اے جسہ ناول ”جٹ دی کرتوت“ اک اصلاحی ناول لکھیا۔ انج ویکھیا جاوے تے ناول وی دو جیاں صنفیں وانگ پہلو پہل مذہب دے پرچار لئی تبلیغی رنگ وچ لکھے گئے تے سماج سدھار لئی اصلاحی ناول لکھن دارواج وی رہیا۔ ایہدا اک وڈا کارن سجاد حیدر ہوراں دے نیڑے کچھ انج اے:

”ناول دی مقبولیت دی اک وڈی وجہ ایہہ سی پئی نثری ادب دی ایہہ صنف

لکھاری نوں انسانی زندگی دے ایہناں تجریاں دی کھوج لان دیاں راہواں
دس دی اے، جنان نوں ہن تیکر ادب دی حدوں باہر سمجھیا جاندا سی۔“ (5)

انج مذہبی رنگ توں دکھ نوں نوں موضوع تے تکنیکی حوالے نال نوں تجربے کرن پاروں ایہہ صنف
جدید رجحان دی حامل ہوندی چلی گئی۔ پاکستان بنن مگروں بھاریاں ایس صنف ہیٹھ کوئی اچھا کم دکھائی نہیں دیندا پر
فیرو جیٹرے ناول لکھے گئے اوہ ہر لحاظ نال چنگے ناولاں وچ ای شمار کیتے جاندے نیں کیوں جے ایہناں وچ
لکھاریاں نے حیاتی دے دکھو دکھ پکھاں اُتے سوہنے ڈھنگ نال چائن پایا اے۔ ایہو کارن اے پئی ایہناں ناولاں
دے کردار ساڈے ای سماج دی لوکائی تے ایہوں دی رشتہ بہتہل دی سوہنی ونگی پیش کر دے نیں۔ 1947ء
مگروں پنجابی ناولاں دے موضوع مذہبی تے اخلاقی دی تھاں دکھو دکھ دکھائی دینے شروع ہوئے جیویں عبدالمجید
بھٹی داناؤل ”ٹھڈیا“، ظفر لاشاری داناؤل ”نازو“ تے غلام حسین سہیل داناؤل ”ٹاہلیاں دی چھاں“ رومانیت دے
پس منظر وچ اُلکے گئے رومانوی تحریک دے اثر ہیٹھ ناول وچ وی ایہو رجحان نظر آؤندا اے۔ ناول ”نازو“ وچ
رومانیت نوں انج بیان کیتا گیا اے :

”محبت سلام پئی آندی اے! خط لکھن دی گستاخی کریندی پئی آں۔ جان بھجھ تے
کنیاں بے وس دل دے ہتھوں مجبور تھی تے سمجھ نی آندی جو تہا کوں کیا
لکھاں سوچیندی کجھ آں خیال کتھائیں وچ پوندے۔“ (6)

جدوں کہ دو جے پاسے ترقی پسند تحریک دے اثر ہیٹھ افضل احسن رندھاوا داناؤل ”دوآبہ“، سلیم خان گمی دا
ناول ”سانجھ“ پینڈور، متل بہتہل تے پنجاب دے سورمیاں دی دلیری تے بہادری دی نمائندگی کر دے دکھائی دیندے
نیں۔ ترقی پسند تحریک دے دو ڈھلے عوامل وچ انقلاب روس تے سرسید احمد خان دی تحریک علی گڑھ شامل نیں
جیدے تحت بیٹھویں طبقے دی نمائندگی کیتی گئی۔ سماج وچ اوہناں نال ہون والے ظلم، زیادتی تے کجج دھرو دے
خلاف آواز بلند کیتی گئی۔ ڈاکٹر انور سدید ترقی پسند تحریک دے حوالے نال لکھدے نیں:

”ترقی پسند نظریے کے مطابق ادب اور سماج کا ہیر و ایک ہی ہے۔ چنانچہ ترقی پسند
تحریک نے مزدور کو سماج کا ہیر و بنا کر پیش کیا اور اسکی عظمت اور انسانیت کے

گیت والہانہ انداز میں گائے۔“ (7)

پاکستان بن گمروں سانجھے سماج بارے لکھے ناولاں وچ ”دیواتے دریا“، ”دوآبہ“، ”رت تے ریتا“ تے سوچ سمندر ذکر جوگ نہیں۔ ایس توں وکھ ڈاکٹر محمد باقر ہوراں دا ناول ”ہٹھ“ وڈی اہمیت دا حامل اے۔ ایہناں سارے ناولاں واپس منظر قیام پاکستان اے جیہدے وچ اک سانجھے سماج دی تصویر اُلیک کے حقیقتاں توں گھنڈ چکیا اے۔ انج ایہناں ناولاں وچ حقیقت نگاری دارجمان وکھالی دیندا اے یعنی ہن فرضی تے تخیلاتی دی تھاں انسانی حیاتی نال واپرن والے حقیقی واقعات دی نشاندہی کیتی گئی۔ ملکی ونڈ و پلے ہوون والے دکھانت نوں ایس رجحان راہیں بیان کیتا گیا۔ سلیم خان گمی ناول ”رت ریتا“ وچ لکھدے نیں:

”جد 1947ء دے اٹھویں مہینے پاکستان بنیا اودوں ماسٹر تارہ سنگھ دی کرپان دے نال بہت سارے سکھاں دیاں کرپاناں وی میان وچوں باہر آگئیاں۔“ (8)

پاکستانی پنجابی ناول دی تاریخ وچ کجھ ایسے ناول وی مددے نیں جیہڑے علامتی ڈھنگ وچ لکھے گئے جویں ”وتھاں سفنے کیرے“، ”مرلی“ تے ”موتیا دا بھل“، ”کہانی اک اجڑ دی“، ”ست گواچے لوک“ تے ”دھنک رنگ تتلی“ راہیں علامتی انداز وچ کہانی اگے ٹوری گئی اے۔ ایہہ پنجابی ناول وچ اک نواں رجحان بن کے سامنے آیا پئی علامت راہیں بلا واسطہ گل لوکائی تیکر اپڑائی گئے۔ ”ست گواچے لوک“ ناول وچ فخر زمان نے ست لوکاں دے کرداراں نوں وکھو وکھ رنگاں نال علامتی ڈھنگ وچ بیان کیتا اے۔ جیویں:

”اواز رکی۔۔۔ ایس توں پہلاں جے کوئی گل کرے اوہناں لوکاں نے پل لئی
اکھاں کھوہلیاں۔۔۔ لال رنگ نے جھل پایا سی۔۔۔۔۔ رکھ لال، کھبے
لال، تاراں لال، سڑکاں لال، چورستہ لال، فصلاں لال، زیویں لال، جنور پکھیر و
لال، جذبے لال، اکھر لال، ساہ لال تے ستاں لوکاں دے مکھاں تے لالی کھیڈ
رہی سی۔“ (9)

ناول وچ تجریدی رنگ دا ناول مستنصر حسین تارڑ دا ”پکھیر و“ چوکھا سر کڈھواں اے جیہدے

وچ بندے دے اندر دے کرودھ نوں علامتی پیرائے وچ بیان کیتا گیا اے۔ پکھیر و زمین تے ٹردے انسان نوں کھاؤن دے چاہیوان نہیں۔ پکھیر و اصل وچ ظالم تے طاقتور لوکاں دی علامت نہیں جیہڑے اقتدار نوں اچیاں رکھن لئی ماڑیاں دا استحصال کرن توں وی پچھانہ نہیں ہندے۔ مستنصر حسین تارڑ ایس حوالے نال لکھدے نیں:

”توں جہان اندر رہ کے، کھا ہنڈا کے، ایہدے نظارے کیتے نیں پر میں دنیا توں
و کھ ہو کے۔۔۔۔۔ وچکار پینڈیاں دی ڈونگھی و تھ پا کے ہیٹھ جھاتیاں ماریاں
نیں۔۔۔ میں اسماناں توں جد نظر اں جہان تے پائیاں مینوں بندیاں نال رجے
تجے شہر انج جا پے جوں رڑے میدان ہوں۔۔۔ صحرا ہوں۔۔۔ ہر پاسے بربادی
نظریں پئی۔ تے ایہناں بربادیاں دے و سنیک شتر مرغاں ہار ریتے وچ سردب
کے کھلوتے ہوئے جا پے۔“ (10)

ایس توں و کھ جدید رجحان ہیٹھ کجھ سوانحی رنگ دے ناول وی پنجابی وچ نظر آوندے نیں۔ جہناں
وچوں اک چنگا ناول ”چکڑ رنگی مورتی“ کہکشاں ملک دا اے۔ ایس توں و کھ ڈاکٹر محمد باقر دے ناول ”ہٹھ“ نوں
وی سوانحی ناول آکھیا جاسکدا اے۔ ایس ناول وچ وی اکو کردار دی پوری حیاتی دی تصویر کشی کیتی گئی اے۔ پینڈو
تے شہری معاشرت دے حوالے نال منشا یاد دانا ناول ”نانواں نانواں تارا“ چوکھا پسند کیتا گیا۔ اخلاقیات دادرس
کوئی نواں سرناواں تے نہیں سگوں مڈھ قدیم توں چنگیاں گلاں دی نصیحت کر دے ہر ادب وچ کوئی نہ کوئی صنف
مل جاندی اے۔ پنجابی ناول وی ایس ریت نوں قائم رکھدیاں ناول ”عشق لتارے آدمی“ زاہد حسن دی لکھت
راہیں سامنے آوند اے۔ عذرا و قار دانا ناول ”باگاں والے راہ“ وی اک اچھا ناول اے جیہدے وچ تصوف
تے سیاست راہیں اخلاقی قدراں دی پاسداری کرنی سکھائی گئی اے۔ عذرا و قار دانا ناول ”باگاں والے راہ“ وچ
لکھدیاں نیں:

”صوفی سوچ کیہ اے؟“ کنیں آوازاں آئیاں۔ ”صوفی انسانیت پرست بندے
نیں۔ اوہ انسان نوں انسان نال پیار کرن دی چاچ سکھاندے نیں۔ اوہ دسدے

میں صرف انسان پیار دے لائق اے اوہدا عہدہ تے دولت نہیں۔“ (11)

پنجابی ناول وچ اک نواں رجحان ناول ”سورج گرہن“ راہیں نظر آوند اے۔ افضل احسن رندھاوانے ایس ناول وچ تکنیکی حوالے نال اک نواں تجربہ کیتا تے سارے ناول وچ خطاں راہیں کہانی اگے ودھائی۔ فون دے آون توں پہلاں خط ای اجیہا ذریعہ سن جیہدے راہیں لوکیں اکدو بے دی خیریت توں آگاہ ہوندے۔ سورج گرہن موضوع دے اعتبار نال پنجابی ناولاں وچ وکھری سیہان رکھدا اے۔ افضل احسن رندھاوا ”سورج گرہن“ وچ لکھدے نیں:

”مرزیا! توں بڑا مہربان آدمی ایں کہ میری اطلاع اتے فوراً پنڈی اپڑ جانا ایں۔ امی نوں ویکھن توں بعد ہر وار پیچھدا سیں، کسے شے دی لوڑ تے نہیں۔۔۔ پر ہن تیرے اگے درخواست کرنی اے کہ جنے پیے توں گھل سکدا ہو ویں مینوں فوراً گھل دے۔“ (12)

نظریاتی حوالے نال لکھیا ناول حسین شاہد دا ”ڈراکل“ (1992) تھلڑے طبقے دی گل کردے وکھالی دیندا اے تے ایہہ ترقی پسند نظریے داخل ناول اے۔ ایسے طرح فخر زمان داناؤل ”ست گواپے لوک“ راجہ محمد احمد داناؤل ”کھیڈ مقدر اں دی“ بندے دے اندر دے دکھاں درداں دیاں سوہنیاں مورتاں پیش کردے نیں۔ سجاد حیدر ہوریں لکھدے نیں:

”انج ناول صحیح طور تے حیاتی دے اینکاں روپ وکھان والے شیشے دی حیثیت نال ساہنے آیا جیہدے وچوں لوکائی اتے ورت جان والیاں حقیقتاں دا اصل مہاندر دسداسی۔“ (13)

ایہو کارن اے پئی جدوں اسیں پنجابی ناول وچ جدید رجحاناں دا ویروا کرنے آں تے پتہ چلدا اے پئی 1947ء توں لے کے ہن تائیں حیاتی دے ہر پیکھ نوں دنیا وچ ہون والیاں تحریکاں دے اثر ہیٹھ لکھاریاں نے چجویں تے سوہنے ڈھنگ وچ پیش کیتا گیا۔ ایس صنف نوں دن رات اپنی محنت نال ترقی دے پنڈے انج پایا کہ انج ایہہ

دوجیاں زباناں دے ناولاں نال موڈھا جوڑ کے واضح طور تے کھڑی نظر آوندی اے۔ پنجابی ناول وچ ہر طرح دے ناول لکھے گئے نیں بھاویں حقیقی ناول ہوون، بھاویں اخلاقی، سماجی، رومانوی، کرداری تے بھاویں علامتی انداز وچ ایہہ پڑامو کلا اے جیہدے وچ انساناں دے دکھاں درداں نوں سمجھے ڈھنگ نال پڑھن والیاں اگے پیش کیتا گیا۔ ایہہ حقیقت اے پئی قیام پاکستان مگروں اک لے عرصہ تائیں ایس صنف ول توجہ نہیں دتی گئی پر جدوں لکھن دا سلسلہ اگانہہ ٹریا تے ناول دے نال نال ڈرامے نے وی وڈی کامیابی حاصل کیتی تے جدید رجحاناں دے اثر ہیٹھ پنجابی دیاں ایہہ نثری صنفاں زمانے دا ساتھ دیندیاں ترقی دے پینڈے اتے رواں دواں ٹردیاں وکھالی دیندیاں نیں۔

References:

- * Assistant Professor, Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore.
- ** Associate Professor, Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore.
- 1. Tanvīr Husain, *Aṣṇāf-e-Adab Urdū*, (Lāhore: Orient Publishers, 1993), 101.
- 2. Sa'īd Bhuṭṭā, (Compiler); *Sānjh Surat*, (Lāhore: AH Publishers, 1997), 124.
- 3. Iqbāl Salāḥuddīn, (Compiler); *La'lān di Paṇḍ*, (Lāhore: Azīz Publishers, 1991), 207.
- 4. Narang C.L., *History of Punjabi Literature*, (New Delhi: National Book Shop, 1987), 12.
- 5. Sa'īd Bhuṭṭā, *Sānjh Surat*, 125.
- 6. Anwar Sadīd, Dr., *Urdū Adab ki Tahrikain*, (Karachi: Anjuman Taraqī Urdū Pākistān, 1985), 519.
- 7. Zafar Lāshārī, *Nāzo*, (Lāhore: Azīz Book Depot, 1971), 150.
- 8. Salīm Khān Gimmi, *Rut te Raita*, (Lāhor: Azīz Publishers, 1990), 9-10.
- 9. Faḫar Zamān, *Sat Gavache Lok*, (Lāhore: Clasic, 2nd Edition, 1995), 95.

10. Mustanşar Hussain Tāraṛ, *Pakhairū*, (Lāhore: Altaḥrīr, 1st Edition, 1976), 95.
11. Azra Waqār, *Bāgān Wāley Rāh*, (Lāhore: Suchait Kitāb Ghar, 2003), 30.
12. Afzal Ahsan Randhava, *Sūraj Garihan*, (Lāhore: Pākistān Punjābi Adabi Board, 2nd Edition, 1996), 275.
13. Sa'īd Bhuṭṭā, *Sānjh Surat*, 125.

☆☆☆